

ANTHONY PYM

Bizalomalapú fordítástörténelem

*A kulcskérdések és egy illusztráció**

A bizalom-alapú fordítástörténelem megalapítója Andrea Rizzi, melbourne-i kollégám,¹ és nagy örömmel veszek részt a vállalkozásban – számos egyszerű oknál fogva. Először is a „bizalom” (*trust*) kellően rövid szó, hogy emlékezzenek rá. Másrészt a Nyugat kortárs társadalmi intézményeibe vetett bizalom általános hiánya (úgy tűnik, Kína kivételével) olyan széles körű és interdiszciplináris vizsgálatokhoz vezet, amelyben a fordítástörténelemnek részt kell vennie. Harmadrészt a bizalomra való összpontosítás megóvhatja a fordítástörténelmet attól, hogy unalmassá váljon: kevés más tudományterület tud izgalmas lenni, ha csak dátumok, nevek és munkák listáját tudjuk felmutatni. Létezik azonban néhány sokkal összetettebb ok is. Ebben a tanulmányban a tárgykör legáltalánosabb megközelítése révén mutatom be ezeket az okokat, megfogalmazva a kulcskérdéseket, hogy egy kiterjesztett példa segítségével eljuthassak a válaszokig.

Alapvető kérdések kezdő történészek számára

Az elsődleges dolgokat, amelyeket egy történésznek egy leegyszerűsített világban tudnia kell, így lehetne megfogalmazni: *ki? mit? hol? mikor? és hogyan?*² Archeológiai kérdéseknek is nevezhetjük őket. Olyan adatok szülei, amelyek a dolgokat a tér, az idő, a készségek és reményeim szerint a technológiák tengelyeire illesztik. Ezek a kérdések mindazonáltal többnyire csak a létrehozás pillanatában véglegesednek: tudni szeretnénk, melyik fordítást ki készítette, hol és hogyan; csak a fordítóról kérdezzük. Kérdezhetnénk megbízókról, kiadókról, finanszírozókról, terjesztőkről és a fordítások mindenféle felhasználóiról is, beleértve a történészeket is. De azt is kérdezhetnénk: kivel? kinek? és egy interperszonális kontextusban mindenekelőtt: miért? A bizalom-alapú történet azt ígéri, hogy elbűvölő válaszaink lehessenek az utóbbi kérdéssorra. El tudunk képzelni néhány kiinduló általános választ: A fordító miért ezen vagy azon a módon dolgozott? – hogy bizalmat szerezzen és azt fenntartsa. Kikkel dolgoznak a fordítók? – akikben bíznak. Kiknek dolgoznak? – akik bíznak bennük, és így tovább. Ilyen aránylag egyszerű kérdések jelzik azt a kulcsszerepet, amelyet a bizalom játszik a kapcsolati hálók fenntartásában, amelyekből a fordítások kikerülnek, és amelyekbe belépnek. Ezek szintén illusztrálják a bizalomfogalom eredeti értelmezését: mint nem bizonyított meggyőződést, miszerint valaki megtette (vagy meg fogja tenni) azt, amiről állítják, hogy

*A fordítás a következő kézirat alapján készült: Trust-based translation history. Guideline questions and an illustration.

¹ Rizzi, Andrea – Lang, Birgit – Pym, Anthony: *What is translation history? A trust-based approach*. London, 2019.

² Arisztotelésznek tulajdonítja, többek között Sloan, Michael C.: *Aristotle's Nicomachean Ethics as the original locus for the Septem Circumstantiae*. *Classical Philology*, vol. 105. (2010) 236–251.

meg kell(ett) tenni. A nyugati hagyományban a fordító bemutat egy szöveget, amelyben az eredetinek legalább néhány vonatkozását reprezentálja, és ha a fordítást elfogadjuk ilyennek anélkül, hogy utánanéznénk alternatív fordításoknak, akkor bízunk a fordítóban.

Ily módon a bizalom a ragasztóanyag, amely a társadalmi kapcsolatokat összetartja, ahogyan a bizalmatlanság az az oldószer, amely lerombolja őket. Ezen felül a hálózatok össze is kapcsolódnak: a mű összekapcsolódik a terjesztővel és az átvétellel, majd további művekkel (reprint kiadás, javított kiadás, újra fordítás). Nem pusztán a fordítók által megtapasztalt keretben, hanem a történelmen keresztül „gellert kapva”, magának a történésznek a helyéig terjesztve ki ezt a hálózatot, aki szintén egyszerre befogadója a fordításoknak, miközben a fordításokról szóló tudás termelője is. Mi szintén belegabalyodtunk a bizalom és bizalmatlanság viszonyaiba. Mi is bizalmat kérünk.

Itt van tehát néhány alapvető kérdés, amelyet a fordítástörténelem művelése során feltehetünk, és amelyek felölelik ezeket dimenziókat:

Miért bízunk meg a fordító a szövegben?

Ki bízunk a fordítóban?

Hogyan keltett bizalmat a fordító? Hogyan vesztet el a bizalom?

Hogyan tartják fenn bizonyos fordítási döntések a bizalmat?

Miért bízunk a történész az adatokban?

Ki bízunk a történészben?

A kérdések természetesen leegyszerűsítettek, már csak azért is, mert a tényleges vagy potenciális *bizalmatlanság* beárnyékolja a bizalmat a folyamat minden lépésénél. És minden csomóponton számos potenciális kommunikációs partner található. De ne bonyolítsuk a dolgokat!

Mielőtt egy részletes példán keresztül javaslatot tennénk arra, miként foglalhatók egy-egybe ezek a kérdések, ejtsünk néhány szót arról, hogy ezek a kérdések miért olyan fontosak a fordítástörténelem számára.

A bizalomalapú fordítástörténelem alapelvei

A bizalom egyértelműen emberek közötti kapcsolatokra vonatkozik: a fordító kapcsolatban áll a megbízóval, a befogadóval, a szerzővel, más fordítókkal vagy akár tetszőleges számú emberrel és hanggal a fordítás színterén és hálózataiban. Olyannyira, hogy a bizalom együtt jár azzal a tendenciával, hogy az emberekre, ne pedig a szövegekre figyeljünk; még pontosabban fogalmaznánk, ha a „fordító tanulmányok” kifejezés analógiájára bizalomalapú *fordító-történelemről* beszelnénk.³ Én mindenesetre a szélesebb „fordítástörténelem” terminusnál maradok, mert, amint jeleztem, a fordítókon túl sokan mások is érintettek, és végülis még mindig szövegekről kell beszelnünk, sőt a szövegekbe helyezett viszonylagos bizalomról: bízom a fordítóban, és ezért bízom abban, hogy ezek a szavak az idegen nyelven egy távoli földön a többé-kevésbé távoli múltban elhangzottakat fejezik ki. A bizalom elsődlegesen emberek felé irányul, még ha azt szövegekbe is helyezik.

A bizalom különösen fontos a fordítók számára, mivel hivatásuk többnyire arra kötelezi őket, hogy olyan dolgokkal foglalkozzanak, amelyekhez több hozzáférésük van, mint a nemfordítóknak: általában jobban ismerik az eredeti nyelvet, mint azok, akik majd használják a fordítást. Ez az egyik alapvető oka annak, hogy a fordítóknak meg kell bízunk; ez az ok,

³ Chesterman, Andrew: *The name and nature of translator studies*. Hermes, vol. 42. (2009) 13–22.

amely sokkal inkább vonatkozik a fordításra, mint sok más típusú kommunikatív tevékenységre. Ahogy Chesterman fogalmaz: „...a fordítók túlélése érdekében minden érintett félnek meg kell bíznia bennük, mind szakmaként, mind pedig egyénileg. [...] E bizalom nélkül a szakma összeomlana, ahogyan a művelése is.”⁴

Ennek fényében, amit a fordítók eladnak, az nem elsősorban bizonyos számú szó, mint inkább ezen szavak *hitelessége*. Ennek így kell lennie a jó minőségű gépi fordítás korában is, amikor a fordítások készítése gyakorlatilag ingyenes, de egy adott fordítás megbízhatósága egy magas kockázatú helyzetben megköveteli a szakértőbe vetett bizalmat.

Akkor miért bízna meg bárki egy fordítóban? Haladhatunk az alábbi előfeltevések mentén: azért, mert ez sokkal költséghatékonyabb, mint az, hogy maguk ismerjék meg az idegen nyelvet és a kultúrát, vagy két másik fordítót alkalmazzanak, hogy ellenőrizzék azt, amelyikben nem bízunk. Ebben az értelemben utalhatunk Luhmann bizalom-leírására, mint „a komplexitás csökkentésének mechanizmusára”,⁵ feltételezve, hogy az ismeretlen nyelvű szövegek labirintusa egyfajta komplexitás, amelynek csökkentéséért néhány ember hajlandó fizetni.

Ez a logika természetesen nem minden helyzetben érvényes; nincs végzet. Amikor Ezra Pound a *Cantost* egy 16. századi Homérosz-fordításra való utalással kezdi,⁶ őt egyértelműen az érdekli, *hogyan* dolgozott a fordító, nem pedig az, hogy az előző fordító mennyire volt megbízható. A fordítások esztétikai méltánylása mindig lehetséges, sőt dicséretes, de nem ez teszi őket fordítássá.

A bizalom ily módon lehetőséget nyújt arra, hogy történelmi helyzetekben lássuk a fordító munkáját. Olyan feltevéssel operál, amely talán igaz, talán nem: ha a fordítás egy bizonyos formát ölt, ha a fordító bizonyos stratégiákat követ, ez feltehetően azért történik, hogy valaki bizalmát elnyerje vagy fenntartsa, és néha elárulja ezt a bizalmat.

Kockázatkezelés és bizalom

A bizalom és a bizalmatlanság fogalmai lehetőséget adnak bizonyos érdekes hipotézisek megfogalmazására a fordítástörténelem kapcsán. Kiemelhetjük például a különbséget a „szilárd bizalom”, ami akkor alakul ki, ha jól ismerünk egy személyt, a társadalmi élet számos szempontjából, illetve a „törékeny bizalom” között, ami viszonylag egydimenziós ismeret, mint például amikor azért bízunk egy fordítóban, mert van valamilyen szakmai vagy tudományos képesítése, de semmi mást nem tudunk róla.⁷ A fordítás történelmi professzionalizációja egy általános, a „szilárd”-tól a „törékeny” bizalom felé tartó mozgalmaként is tekinthető, amely még hangsúlyosabbá vált, amikor az elektronikus hálózatok kommunikációs partnereinket egy vagy két dimenzióra csökkentik. Úgy tűnik, ezt érdemes általános hipotézisként megvizsgálni – amely egyúttal a tolmácsolásra is alkalmazható.

Abdallah szerint⁸ a fordítók csak akkor léphetnek megfelelően bizalmi kapcsolatokba, ha „az érintett felek kilátásaival és érdekeivel foglalkoznak, a tudást megosztják, és az

⁴ Chesterman, Andrew: *Memes of translation*. Amsterdam–Philadelphia, 1997. 182.

⁵ Luhmann, Niklas: *Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität*. Stuttgart, 1968.

⁶ „*Lie quiet Divus. I mean, that is, Andreas Divus*, – In officina Wecheli, 1538, Homéroszból.”

⁷ Lásd: Hosking, Geoffrey: *Trust: A History*. Oxford, 2014. 46–49.; Rizzi–Lang–Pym: *What is translation history?*, passim.

⁸ Abdallah, Kristiina: *Towards empowerment. Students' ethical reflections on translating in production networks*. The Interpreter and Translator Trainer, vol. 5. (2011) no. 1. 140.

információ világos”.⁹ Ez inkább a bizalom sajátos fogalmának tűnik, olyan magasra emelve a léceket, ameddig csak kevesen érhetnek fel. Végképp is, ha mindenki számára már minden ismert, nem lenne szükség bizalomra, a bonyolultság csökkentésére, semmit nem kellene elfogadni bizonyítás nélkül, nem áll fenn a tévedés veszélye. Az itt elfogadott megközelítés esetében viszont a bizalom szükségszerűen információhiánnyal és az egyértelműség hiányával jár együtt. Ahogy Giddens megfogalmazta: a bizalom „bizonyos értelemben mindig vak bizalom”.¹⁰

Számomra így a bizalom mindig a kockázatkezelés keretében működik.¹¹ Ez valójában Luhmannál később úgy jelenik meg, hogy a bizalom „egy adott kockázati problémára adott válasz”.¹² A Nyugat fordítási alkata esetében a megbízó vagy a befogadó számára az elsődleges kockázat az, hogy a fordító nem fejezi ki az eredeti szöveg releváns részeit; a fordító számára ugyanakkor a kockázat a hitelesség elvesztése, amely a megbízhatóság elismerésének másik elnevezése.

A kockázatelemzés ennél valamelyest tovább vihet minket. Összetett racionalizmusként próbálja magyarázni a különböző szintű döntéshozatalt, képes kiváltani az olyan idealista elemeket, mint az egyenértékűség és a szándék, amelyek uralták a fordításelméletet több évtizeden keresztül. És több szintre is érvényesen tudja mindezt megtenni: beleérthetjük a fordító döntéseit a fordítás során, a megbízó indokait a fordító kiválasztásakor, a bizalmi kapcsolatokat a fordítók és munkatársai (például nyomdák) között, a befogadó relatív hajlandóságát, hogy elfogadjon a fordítást, egészen olyan szempontokig elmenve, mint például az egész kultúra relatív kockázati hajlandósága, hogy kitegye magát a változásnak, ha más kultúrákból szövegek érkeznek.

A bizalom tehát a kockázatkezelés része, kétségkívül fontos és pótolhatatlan rész, mindazonáltal csak egy rész. Amikor távolodunk a bizalom megfigyelésétől, magyarázatot keresve arra, hogy a bizalom miért az egyik s nem pedig a másik irányban bővült, nem maga a bizalom szolgálhat válasszal. Amikor azt szeretnénk tudni, hogy valaki vagy valami miért bizonyult megbízhatónak, kérdéseket kell feltennünk a relatív *kockázatok*ról, az alternatív bizalmi kapcsolatok alternatív költségeiről (*opportunity cost*) és így egy kommunikációs kudarc lehetséges okairól.

Bizalom és együttműködés

Ebbe a megközelítésbe, ha úgy tetszik, egy etikai dimenzió is beépíthető. Felvethető, hogy a kommunikáció morális célja az együttműködés, abban az értelemben, hogy a kommunikációs cselekmény valamennyi résztvevője hasznát veszi a kommunikációnak.¹³ Ez *nem* azt jelenti, hogy a résztvevők bármilyen módon egyenlők lennének; ebből *nem* következik, hogy valamennyi résztvevőnek ugyanakkora haszna származik; ez *nem* előfeltételezi, hogy a közvetítő bármilyen módon semleges vagy átlátható; nem követeli meg, hogy a résztvevők jól

⁹ Vö. Abdallah, Kristiina – Koskinen, Kaisa: *Managing Trust: Translating and the Network Economy*. In: Buzelin, H. – Folaron, D. (eds.): *Translation and Network Studies*, Special Issue of *Meta*, vol. 52. (2007) no. 4. 677–678.

¹⁰ Giddens, Anthony: *The Consequences of Modernity*. Cambridge, 1990. 33.

¹¹ Itt valamelyest különválasztom Rizzi–Lang–Pym: *What is translation history?*, id. művét.

¹² Luhmann, Niklas: *Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives*. In: Gambetta, D. (ed.): *Trust Making and Breaking. Cooperative Relations*. New York, 1988. 95.

¹³ Pym, Anthony: *On Cooperation*. In: Olohan, M. (ed.) *Intercultural Faultlines. Research Models in Translation Studies I. Textual and Cognitive Aspects*. Manchester, 2000. 181–192.

ismerjék egymást, vagy összetett információkat osszanak meg egymással;¹⁴ természetesen *nem* feltételezi, hogy minden történelmi kommunikáció ténylegesen együttműködést valósít meg, vagy akár csak ilyesmit kísérelne meg, mivel a világon rengeteg nem túl etikus kommunikátor van, akik a zéró összegű játék elve szerint működnek. Ebből a sajátos szempontból a kommunikáció legnagyobb általános kockázata az együttműködés elmaradásának valószínűsége.

Hogy miként működik mindez, remélhetőleg világossá válik az alábbi példán keresztül. Pillanatnyilag a feltételek a lehető legegyszerűbben illeszkednek: az emberek morálisan kommunikálnak annak érdekében, hogy elősegítsék az együttműködést; a kommunikáció kockázata tehát az együttműködés elmaradásának valószínűsége; a bizalom az egyik módja annak, hogyan kezeljük a kockázatot a kommunikációban.

És íme egy kis történet.

Példa: *Enzinas bemutatja az Újszövetséget*

A szemléltetésként használt példám egy korábban bemutatott felfedezésemből származik,¹⁵ ily módon itt és most kevés nívummal szolgálok. Ez is egy olyan terület, ahol nincs különösebb szaktudásom: először spanyol történelemkönyvekben fellelhető történetként jutott el hozzám,¹⁶ aminek kapcsán úgy döntöttem, hogy többé-kevésbé bízom benne (nem teljesen ellenőrzés nélkül,¹⁷ de annál kevesebb ellenőrzéssel, hogy azt önálló bizonyosságnak tekintsük – jöllehet, mindössze egy példát kerestem). Pusztán a csupasz csontokat vázoló fel, hogy megmutassam, miféle történetet alakíthat ki a bizalomra való fókuszálás.

Ki?, mit?, hol?, mikor? és hogyan?

Francisco de Enzinas ismerték Dryanderként, Duchesneként, Eichmannként és Van Eyckként is, mivel lefordította a nevét azokra a nyelvekre, amelyeken dolgozott. Ez már önmagában is gyanút kelthet. Ki elől titkolta az igazi nevét? Iránta való érdeklődésemet az Újszövetség görögből spanyolra fordítása keltette fel. A fordítást Antwerpenben nyomtatták ki, és 1543. november 21-én Brüsszelben mutatták be, nem kisebb személynek, mint V. Károly német-római császárnak, avagy Karelnak, Karlak, I. Károly spanyol uralkodónak, aki szintén poliglott volt annyi névvel, ahány nyelvet bírt (elsődleges nyelve a francia és a holland volt, ezért jobb híján akár a francia Charles nevet is használhatnánk). A fordítók nevei olyanok, mint egy nyelvekről nyelvekre szállódó utazóé; Károly nevét a nyelveket és a trónokat egyező hatalom teremtette.

¹⁴ Bár ezek a pontok mind megjelennek a kölcsönös előnyök eszközeként felfogott együttműködés különböző típusú félreértéseiben, a legfontosabb a kölcsönös megértés feltételezése, amint azt Abdallahnál láttuk: Abdallah: *Towards empowerment*, id. mű.

¹⁵ Pym: *On Cooperation*, id. mű.; Pym, Anthony: *Translation history and the paradox of borders*. Előadás a Bécsi Egyetemen, 2016. december 8.

¹⁶ Legelőször: Menéndez y Pelayo, Marcelino: *Biblioteca de traductores españoles. Obras completas*, vol. 54–57. Santander, 1952–1953.

¹⁷ A további források: Enzinas maga (Enzinas, Francisco de: *De statu belgico deque religione hispanica*, ed. Francisco Socas. Stuttgart–Leipzig, 1545/1991.), aki felidézi a fordítás körülményeit és a kinyomtatást; továbbá Nelson (Nelson, Jonathan L.: *'Solo Salvador': Printing the 1543 New Testament of Francisco de Enzinas (Dryander)*. *Journal of Ecclesiastical History*, vol. 50. [1999] no. 1. 94–115.), aki összehasonlítja ezt a korszak más dokumentaival, illetve Bergua Caveró (Bergua Caveró, Jorge: *Francisco de Enzinas. Un humanista reformado en la Europa de Carlos V.* Madrid, 2006.), aki Enzinas munkájának szociológiai olvasatát kínálja.

Találkozásuk narratívája egy rövid párbeszéddel kezdődik:

Károly: „Te vagy a szerző?”

Francisco: „A Szentlélek a szerző. Én pusztán hűséges szolgája és gyenge eszköze vagyok.”

És ezzel Francisco átnyújtja az Újszövetséget Károlynak, amelynek címdala a következőket mondja nagybetűkkel, „Habla Dios” (Isten beszél). Ez a fordító részéről a felelősség klasszikus hárítása lehetne: ne hibáztass, én csak a hírnök vagyok, és az egyetlen, akiben bíznod kell, az Isten, aki itt van a szövegben.

Ami ezután történik, az jórészt attól függ, hogy valójában ki kiben bízik, ki irányítja Isten beszédét és milyen mértékben.

Miért bízik a fordító a szövegben?

A lefordítandó szövegben bízó fordítóról kérdezni butaságnak tűnik. Bizonyos, hogy a szöveget adottnak vesszük? Napjainkban ez többnyire így van, olyannyira, hogy az „árral szembe menő” bizalom, amelyik a fordítás pillanatától kezdve időben visszafelé halad, lényegtelennek tűnhet. A (könyv)nyomtatás előtti fordítási projekteknél azonban az első lépés a szöveg kialakítása volt: valaki összegyűjtötte a lehetséges kéziratokat, kiválasztotta a legmegbízhatóbbat, összevetette a variánsokkal, amíg ki nem alakította azt a szöveget, amelyik a fordítás kiindulópontjaként szolgálhatott. Ez a gyakorlat manapság részben újra megjelent, amikor folyton változó szövegekkel viaskodunk, mint a weboldalak és szoftverek. Ez szintén szerves része azon technológiáknak, amelyek lehetővé teszik az egyidejű fordítást és szövegek létrehozását, úgy, hogy a fordítónak először meg kell győződnie arról, hogy azok a megfelelő helyről indulnak-e (innen a „kiinduló szöveg” terminus, amelyből fordítani kezdenek – abszolút „forrásból” kevés áll rendelkezésre).

Enzinas esetében ezt a munkát többnyire elvégezték. Enzinas Erasmus 1516-os *Novum Instrumentum*ából fordított, amely munkájában a görög Újszövetség szövegét különböző kéziratvariánsok alapján alakította ki. Enzinas dolgozhatott abból a görög szövegből is, amelyet a *Complutensian Polyglot*ban vagy az Alcalá Bibliában alakítottak ki, Cisneros bíboros koordinálta és 1514–1517-ben kiadta. Mindkettő több mint harminc évvel korábban jelent meg. Miért az egyiket vagy a másikat válassza? Melyikben bízjon? A protestáns vagy a katolikus alapszövegben?

Enzinas fordításának idején megkérdőjelezhető, hogy Erasmus korai protestantizmusa vajon teljes mértékben szembeállítható-e Cisneros buzgó katolicizmusával. Erasmus görögjét Róma szentesítette; olvasták és terjesztették Spanyolországban; Erasmus nyilvánosan kijelentette, hogy *nem* célja a Vulgata tekintélyének aláásása (lásd Erasmus 1518. május 7-i levelét Marteen Lipshez).¹⁸ Erasmust már 1511-ben kasztíliaira fordították; Spanyolország azon kevés országok egyike volt, ahol művei egy ideig szabadon terjedtek; a fiatal II. Fülöp őt olvasva nevelkedett; Cisneros bíboros még az Alcalá-i Egyetemre is meghívta a rotterdami tudóst. Erasmus visszautasította azzal, hogy: ‘*Non placet Hispania*’ – Nem tetszik Hispánia; bár talán elfogadta volna, hogy a spanyol oktatás többnyire kasztíliai, nem pedig latin nyelven folyt. Erasmus ehelyett Párizsban és Leuvenben tanított, éppen ott, ahol Enzinas tanult.

1543-ban a közös filológiai megfontolások még mindig lehetővé tették az erasmisták és a spanyolországi Cisneros körüli nyelvészek közötti törekeny bizalmat. Ekkor még nem volt

¹⁸ Robinson, Douglas: *Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche*. Manchester, 1997. 66.

tiltott a népnyelvi Bibliai-fordítás (ez a Tridenti Zsinattól indult, amely csak 1545-ben kezdődött). Ez kikövetkeztethető Francisco fordításának [V.] Károlyhoz címzett ajánlásából: maga a szöveg görögből frissen engedélyezett fordítás, talán elég lehetett ahhoz, hogy fordítóként megbízzanak benne. Enzinás bizonyosan ellenállást várt a Károly körüli papságtól, de úgy gondolta, hogy a császár talán meginog.¹⁹ Nyilvánvalóan vállalni akarta a kockázatot.

Ki bízik/nem bízik a fordítóban?

Enzinás a klasszikus műveltség felhatalmazásával érkezett; tudott görögül; ismerte a teológiát. Tulajdonképpen olyan család sarja volt, amelyik a gyapjú-kereskedelemből gazdagodott meg, így őt eredetileg azért küldték Leuvenbe, hogy kereskedelmi ismereteket tanuljon. Ő mégis a klasszikus műveltségbe feledkezett bele, és gazdasági tőkéjét kulturális tőkévé alakította, ahogy Bourdieu mondaná. És most, Károlyhoz szólva, kulturális tőkéjét társadalmi tőkévé akarja konvertálni, tetemes nagyságú társadalmi tőkévé – meg akarja nyerni a császárt az ügyének.

Enzinásnak tudnia kellett, hogy a fordítási vállalkozáshoz nem csekély kockázat kapcsolódik. Bár még mindig legálisnak számított a Biblia spanyolra fordítása, a lutheránusok egy leuveni csoportját éppen akkor tartóztatták le, amikor Enzinás megérkezett oda, néhányukat meg is ölték.²⁰ A fordítás lehetett törvényes, de a lutheránizmust büntették.

Károly úgy döntött, hogy megbízik a fordítóban? Nem igazán: Brüsszelben azonnal börtönbe vettette Enzinást. Ennyit a hitelességről, hogy Isten szól a szövegben, illetve a klasszikus műveltség tekintélyéről!

Kétségbe vonható, hogy Károly valóban olvasta-e a fordítást, így talán nem ez volt a bebörtönzés elsődleges oka. És újfent, ha vette a fáradságot, hogy pillantást vessen a szövegre, akkor látnia kellett a nagybetűs részeket, amelyek nem voltak szokványosak egy Bibliában. Milyen részek? Itt áll egy különösen beszédes példa:

Adonde esta pues la gloria? Echada es fuera. Por qual ley? Por las obras? No, sino por la ley de la fee. CONCLVIMOS PVES QUE EL HOMBRE ES IUSTIFICADO POR LA FEE, SIN LAS OBRAS DE LA LEY. (Róma 3:27–29)

Hol van tehát a dicsekedés? Kirekesztetett. Mely törvény által? A cselekedeteké által? Nem; hanem a hit törvénye által. Hogyan lehetséges akkor a dicsekvés? Lehetetlenné vált. Milyen törvény által? A cselekedeteké által? Nem, hanem a hit „törvénye” által. AZT TARTJUK TEHÁT, HOGY AZ EMBER HIT ÁLTAL IGAZUL MEG, A TÖRVÉNY CSELEKEDETEI NÉLKÜL. (Károli Biblia, Róma 3: 27–29).

Miért kell ennek a meglehetősen bonyolult teológiai érvelésnek a záró mondatát nagybetűvel szedni? Mert, ahogy Károly elegendő okkal vélte, ez egybevágott azzal a hírhedt passzussal, amelynek kapcsán Luthert a biblikus szöveg félrefordításával vádolták:

So halten wyrs nu/das der mensch gerechtfertiget werde / on zu thun der werk des gefetzs / allein durch den glauben (Romans 3:28)

¹⁹ „Ismerve népem temperamentumát, nem kétlem, hogy lenne néhány spanyol a császár udvarában, akik kevésbé lennének elfogadók a mennyei doktrína megjelenése kapcsán, mint amit a méltósága megkövetel.” Enzinás (1545/1991, 47), trans. Nelson: *‘Solo Salvador’*, 99.

²⁰ Nelson: *‘Solo Salvador’*, 94–115.

[Az tartsuk tehát, hogy az ember hit által igazul meg, a törvény cselekedetei nélkül. (Károli Biblia, Róma 3: 28).]

Enzinas nagybetűket használ, hogy rámutasson az Egyház gazdasági gyakorlata — adományokat („alkotásokat”) fogadni el az üdvösségért vagy „megbocsátásért” cserébe — ellen szóló protestáns érvre. Igaz, nem követi Luthert a 'solo' szó hozzáadásában (*allein~sola~* csak), amely valóban nincs benne a görög szövegben, amelyből dolgozott (χωρίς εργων νόμου). A provokáció azonban elég világos, és meglehetősen közvetlen: ez egy protestantizmus ihlette fordítás.

Károly nagyon is tisztában volt azzal, hogy mi ment végbe. 1543 végén híreket kapott arról, hogy Antwerpen tele van „Luther hamis szabadságaival”, és hogy ott átdolgoznak egy Biblia-fordítást.²¹ Enzinas nagyon is része volt ennek a szakadár miliónek mind Flandriában, mind pedig a lutheranizmus szívében: 1541-ben iratkozott be a Wittenbergi Egyetemre, ahol az Erasmusba vetett bizalma tovább terjedt a német hellenista Melanchthonra. Tulajdonképpen Melanchthon házában fejezte be a Biblia spanyol fordítását. Melanchthon természetesen szorosan együttműködött Lutherral. És Luther 1522-ben publikálta a német Újszövetséget, 1534-ben pedig a teljes Biblia-fordítását.

Károly most nagy valószínűséggel összekötötte ezeket a pontokat, mert mintegy tizenkét évvel korábban, 1521-ben Luther maga állt előtte a worms-i *Reichstagon* (*dieta*). Luther közismert módon megtagadta nézeteinek visszavonását; a pápa erre azonnal kiközösítette; Károly mégis biztosította, hogy a német eretneknek huszonegy napja legyen a biztonságos visszaútra Wittenbergbe.

Most, hogy Enzinas állt előtte, Károly tudta, hogy ugyanannak kell történnie (nem, Francisco?), és talán ugyanazzal a politikai megoldással áll elő: Enzinas lakat alatt volt, de mint ismeretes, 1545 februárjában megszökött a brüsszeli börtönből. A bizalmat nem lehetett kialakítani, mégis létezett némi cinkos együttérzés.

Mégis miért mutatta be Enzinas Biblia-fordítását a császárnak? A klasszikus műveltségbe vetett bizalom megszerzésére irányuló szándék kockázatos vállalkozás volt, de lényegében ugyanez a házárdjáték tette a kereszténységet Róma vallásává Nagy Konstantin korában. Kockázatvállalásra bőven volt precedens. Ahogy Pascal a következő évszázadban (1660) hangozgatja: ha a jutalom nagy, akkor logikus nagyon magas kockázatot vállalni. Az evangélisták örökké örült dolgokat csináltak.

S végül miért hagyta a császár elmenekülni a fordítót? Egyesek azt gyanítják, hogy nagyobb Európát akart építeni, és így nem állt személyes érdekében a lutheránusok elidegenítése (ez az a pont, ahol más történésekben kell bíznom).

De Károly miért nem fogadta el az új fordítást, ha annyira erősíteni szeretne volna a kapcsolatokat a protestánsokkal? Mert, megkockáztatható, hatalma annak az Egyháznak a hatalmán alapult, amelyik koronát adott neki: elvégre német-római császár volt: a *római* szerepelt a címében. És az Egyház azt hangoztatta, hogy Isten Rómán keresztül, nem pedig Enzinason keresztül szól.

A fordító csínyének egy pillanatra volt sok esélye.

Hogyan szerzett bizalmat a fordító? Hogyan vesztet el a bizalmat?

Enzinas tehát Antwerpenbe, majd pedig Wittenbergbe szökött (nem rejtegetve protestáns kötődéseit), majd Strasbourgba, Konstanzba és Cambridge-be, ahol görögöt tanított. Később

²¹ Nelson: 'Solo Salvador', 98.

Strasbourgba és Genfbe költözött, ahol végül 1552-ben meghalt, miközben teljes spanyol Biblia-kiadását készítette elő.

Bár a fordító általános klasszikus műveltsége folytán minden bizonnyal bizalmat szerzett (többek között meghívást kapott Cambridge-be, hogy tanítson), elsősorban egy kifejezetten protestáns tudósokból és nyomdászokból álló hálózaton belül működött, és ez mostanra a Cisneros körüli tudósoktól meglehetősen távol került. Ez annak a hálózatnak volt a része, amelyik nemcsak az Újszövetséget fordította spanyolra, hanem még legalább Luther *Keresztény szabadságát* (*De libertate Cristiana*) is (magát Elao-nak [tölgy] nevezi a prologusban). Enzinas brüsszeli bebörtönzése az Egyházzal való bármiféle együttműködés végét jelezte. A szakadást jelezte továbbá 1546-ban (három évvel a Biblia-fordítás bemutatása után) fivérének, Jaime-nek eretnekként történő megégetése Rómában. Nem meglepő ez az után, hogy a *De statu belgico* (1545) című munkájában Enzinas nyíltan kritizálta az Inkvizíciót.

Ha egyszer a bizalom elvesz, akkor teljesen elveszett (ahogy azt a labdarúgó klub menedzserei jól tudják: amíg bíznak az edzőikben, addig a bizalomnak teljesnek kell lennie): a klasszikus műveltségen és személyes kapcsolatokon alapuló felekezetiközi megértés bármilyen lehetősége utat nyitott a különféle vallások Európájának.

Hogyan tartják fenn (vagy veszítik el) az egyes fordítási döntések a bizalmat?

Láttuk, hogy Enzinas nagybetűs tipográfiája nem kifejezetten arra irányult, hogy kiegészzen az Egyházzal. Stílusa konfrontatív volt, biztosítva, hogy a protestánsok megbízzanak benne, a katolikusok pedig ne. Spanyol fordítása ezután kialakított egy bizonyos hagyományt, amelyre Cassiodoro de Reina spanyol Újszövetség-fordításában támaszkodtak, amelyet a teljes *Biblia del Oso* részeként adtak ki 1569-ben, és amelyet Valera 1602-ben emendált. Ez a Reina–Valera fordítás gyakorlatilag egészen a 20. századig a protestáns Biblia maradt, leginkább úgy funkcionált, mint az angol Jakab királyról elnevezett *King James Version* (1611). Vagyis Enzinas bizalmának elvesztése a Római Egyház iránt egyúttal a fordítás hosszú utóéletének feltétele volt, amely nagyon komoly bizalomnak örvendett a spanyolajkú protestánsok körében. Azt, amit Károlylyal kapcsolatban elveszített, a követő évszázadok kompenzálták.

Miért bízik a történész az adatokban?

Ahogy újra elmesélem ezt a történetet, nagyon is tisztában vagyok azzal, hogy nem mindenki osztja a véleményemet. Mint említettem, Enzinasról először Marcelino Menéndez y Pelayónál olvastam, különösen a *Biblioteca de traductores españoles* (Spanyol fordítók könyvtára, 1952–1953) című munkájában, ahol számos eretnekként ismert fordítót sorol. Ugyanez a Menéndez y Pelayo írt egy többkötetes munkát is *Historia de los heterodoxos españoles* (Spanyol heterodoxok története, 1880–1881) címmel, ahol összegyűjtötte az összes általa ismert nem-katolikus gondolkodót, és gyakorlatilag kijelentette, hogy ők idegenek a spanyol kultúra igazi természetétől. Ez volt az oka annak, hogy Menéndez y Pelayo nem bízott az Enzinashoz hasonló fordítóknak – a történelem rossz oldalán álltak. A különös az, hogy Menéndez y Pelayonak, annak érdekében, hogy a renegát fordítóról adatokat gyűjtsön, bíznia kellett abban, amit Enzinas az életéről és fordításáról állított, leginkább a *De statu*

belgicoban, amelyik a 19. században latinul, 1558-ban pedig franciául is megjelent.²² Hogyan olvasott egy szöveget a másik oldalon állva? Miféle bizalom volt ez?

Hasonlóképpen, amikor először találkoztam ezzel a történettel, hinnem kellett volna a proto-fasiszta, ultrakatolikus nacionalista történésznek? Valószínűleg nem minden jelző kelt egyöntetű bizalmat, de ebben az esetben az alapvető archeológiai feltárás (nevek, dátumok, munkák, helyek) megkérdőjelezésére nincs igazi okunk: ez egy olyan történet, amelyet érdemes volt „levadászni”. Egy ponton Menéndez y Pelayo megerősíti, hogy a hitnek nincs félnivalója attól, hogy fényt vessünk minden tényre, legyenek azok jók vagy rosszak, és ő minden bizonnyal kíváncsi szenvedéllyel gyűjtötte össze a tényeket. Valóban, Menéndez y Pelayo egy detektív főfelügyelő bűnözőket csodáló megszállottságával ír: lehet, hogy ők a törvény másik oldalán állnak, de elvégre az az érdekesebb oldal. És gyanítom, ahogy most Menéndez y Pelayot olvasom, ahogyan ő olvasta Enzinast, az a megszállottság és az éberség hasonló ellege: az ideológiai határokon keresztül közös alapot keresnek az alapvető tényekben, és a klasszikus műveltség magával hozott néhány alapvető játékszabályt. Ebben az esetben a bizalom nem feltétlenül „mindent vagy semmit” típusú: a kétely haszna kiterjeszthető és ellenőrizhető, ha szükséges.

A tárgyak és információk hozzáférhetősége a jelenben sohasem haszontalan: a katolikus spanyol kultúra tárta elém ezeket az adatokat, elérhetőbbé téve őket, mint sok ezer elveszett történetet, csakúgy, ahogy a protestantizmus erői közvetítették a történet másik oldalát. Tehát az ember bízik, ez esetben tudatosan és éberen.

Tekintettel a fordítástörténet révén érintett számos területre, amint azt fentebb említettük, elkerülhetetlen, hogy más tudományágak művelői a történészekre támaszkodjanak. Ez interdiszciplinaritásunk jellemzője. De itt is a bizalom lehet a kulcs, hogy a dolgokat helyreüthessük: hasonlítsunk össze, állítsunk szembe, és ne bízunk kizárólag az első benyomásban. Ahogy mi kitaláljuk, kiben bízunk, más történészek remélhetőleg hasonló kérdéseket tesznek fel rólunk. Meg kell tanulnunk beszélni hozzájuk és kiérdekelni a bizalmukat. (Igen, támaszkodtam más történészekről származó dátumokra, és emiatt olykor tévedtem. Ebben a történetírás kifejezetten olyan, mint a fordítások, ahol néhány egyébként jelentéktelen hiba a teljes szövegbe vetett bizalom elvesztéséhez vezethet. De ezt a teljes bizalomvesztést gyakran még hatalmasabb erők motiválják, mint például a történelem egy adott darabjának vélt birtoklástudata. A spanyoloknak illik ismerni a spanyol fordítás-történelmet, csakúgy, mint az orosz történelmet az oroszoknak, és egy betolakodó valószínűleg rosszul értelmezi a dolgokat.²³ Így a betolakodó csak a dátumokat javíthatja ki, megtanulhat még bizalmatlanabb lenni, és folytathatja.)

Ki bízik a történészen?

Úgy írom ezt a történetet, mint valaki, aki protestánsként nevelkedett. Tehát, amikor Enzinas szembeszáll az Inkvizícióval, érzelmileg az ő oldalán állok, ha intellektuálisan nem is. Az ilyen történetírásban kevés semlegességnek jut hely, és nincs is igazán szükség rá: mindaddig, amíg a projektet úgy alakították ki, hogy az adatok választ adjanak a kérdéseinkre,

²² García Pinilla, Ignacio J. – Nelson, Jonathan L.: *The textual tradition of the Historia de statu belgico et religione hispanica by Francisco de Enzinas (Dryander)*. Humanistica Lovaniensia, vol. 50. (2001) 267–286.

²³ Pym, Anthony: *A response to the response to 'The case of the missing Russian translation theories'*. Translation Studies, vol. 8. (2015) no. 3. 247–351.

amíg a hamisíthatóságnak bármilyen esélye fennáll,²⁴ kutatásunk a folyamatban lévő diskurzus részévé válhat.

Érvelhetünk azzal, hogy mások bizalmának elnyeréséhez a történeteinknek semlegesnek kell tünniük, vagy vissza kell vonulniuk az archeológiai adattemetőkhöz, ahol minden elfogultság láthatatlanná válik. Nem vagyok benne biztos. Beszélgetéseket lehet kialakítani a résztvevők között, akik – ha nem is olyan mértékben, mint Enzinas – nem félnek megmutatni, hogy van mondanivalójuk. És mint említettük, még a szélsőséges ideológiai megosztottság ellenére is meg lehet teremteni az alapvető adatokba vetett bizalmat. Néha kifejezetten szükséges így tennünk.

A hispan kultúra esetében ez az elv különösen fontos. Miután a császár az Egyházat követte, nem pedig a klasszikus, de kritikai műveltséget, az út nyitva állt a kultúrák közti kommunikáció feletti ellenőrzés szélsőséges kultúrája előtt. A Tridenti Zsinat (1545–1563) betiltotta a legtöbb népnyelvi Bibliát; 1558–1559-ben II. Fülöp kiadott egy listát az indexre tett könyvekről; a könyvek behozatalához különleges engedélyre volt szükség; korlátozásokat vezettek be a külföldi egyetemekre járó spanyol diákokkal kapcsolatban. 1531-től a spanyol gyarmatokra küldött könyveket szigorúan cenzúrázták. Továbbá, ha a spanyol történelemre hosszabb intervallumban tekintünk, az látható, hogy a kultúra feletti ellenőrzés kéz a kézben járt a különböző rasszok és más vallású csoportok fizikai eltávolításával: a zsidók 1492-től, a moriscók 1609-től, a jezsuiták 1767-ben, a Francia Forradalom támogatói 1814-ben, a liberálisok 1824-ben és a republikánusok 1949-ben kerültek sorra. E kiutasított csoportok tagjai között számos fordító volt, illetve olyan értelmiségiek, akik fordítókká váltak, miután az új hazában meg kellett megélniük.

Szembeesülve az ilyen múlttal, hajlamos vagyok éppen ezt a hagyományt siratni, amelyet Menéndez y Pelayo nyíltan támogatott. Kulturálisan gyanúval kezelem a *Siglos de Oro*-ra, az *Arany Évszázadokra* fókuszáló fordítás-történelmet, amikor például a spanyol színház vitalitása francia fordításokból táplálkozott, de az eltérő nézeteket vallók Spanyolországa gyakorlatilag rejtve maradt. És ez azt jelenti, hogy néhányan megbíznak bennem, de bizonyosan nem mindenki. Mindazonáltal, ahogy felkaptam ezt a történetet egy nacionalista katolikusra támaszkodva, remélhető, hogy nacionalista fordítástörténészek is bekapcsolódnak az évszázados szkizmán keresztül folyó diskurzusba.

A fordítástörténet alapelvei

A bizalomra való fókuszálást nem szükségszerű szembeállítani a fordítástörténelem bármely más megközelítésével. Ez a megközelítés csupán felmutat egy sor feltehető kérdést – sok más feltehető kérdés mellett. Ezek a konkrét kérdések azonban segítenek a tekintetünket a nyers adatok szintje fölé emelni, mint például az a barátom, aki lebeszél arról, hogy olcsó bort vegyek: nézz a felső polcra, ott vannak a jó dolgok. És ettől jobb lett az életem! Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az alsó polcos adatok kapcsán lovagiasnak kell lennünk: ahogy szóba került, hitelességünk azon áll, hogy helyesen kezeljük a tényeket, és erre jelentős energiákat kell fordítanunk: levéltárba járni, összevetni a kéziratokat, elvégezni a fordításrégészet kemény kétkezi munkáját. Amikor mindezen energiákat befektettük, meg kell válaszolnunk egy fontos kérdést. Bizalmi megfontolások segíthetnek megfogalmazni ilyen kérdéseket, kezdve a fordító napi tevékenységének mikrokozmoszától egészen a nagyobb kérdések felé: hogyan alakulhat ki bizalom vagy bizalmatlanság kultúrák között, vagy hogy egyes kultúrák

²⁴ Pym, Anthony: *A spirited defense of a certain empiricism in Translation Studies (and in anything else concerning the study of cultures)*. Translation Spaces, vol. 5. (2016) 289–313.

hogyan válnak bizalmatlanná saját tagjaikkal szemben (amilyen sokszor a hispán helyzet volt). Tedd fel jól a kérdést, és utána ennek megfelelően tégy erőfeszítéseket!

Milyen módszertani kérdések lehetnek különösen érdekesek a bizalomalapú fordítástörténelem szempontjából? Néhány javaslattal zárom a gondolatmenetet.

Olyan korban élünk, ahol számos fordításelmélet túlmutat a Nyugat fordítási kultúrájának reprezentációs alapján, amely a reneszánsz óta működik. Amint elhagyjuk a nyomtatott oldalt, mihelyt az elektronikus szöveg gyorsan változóvá válik, úgy tűnik, a bizalom jellege megváltozik, és új fordítási formák jelennek meg, kiterjesztve az adaptációra, az újraírásra, a transzkreációra és ennek megfelelően a hibrid szakmákra. Milyen tényleges hatása van ennek a bizalmi kapcsolatokra? Valóban a tárgyi technológia az elsődleges ok? És akkor mi a helyzet az összes többi, nyugati tradíción túli fordítási tevékenységgel, beleértve a recitativ epikus hagyományokat, a nyilvánosságot, a közösségi médiát és számtalan dolgot napjainkban, amelyeket kulturális fordításnak nevezünk? Hogyan működik ott a bizalom? Ezen kérdéseket érdekes felvetni, és nincs ok arra, hogy az a fajta bizalom, amelyet a 16. századi Biblia-fordításnál találunk, ne működhessen bárhol másutt. Maga a bizalom történelmi.

Ezeknek a problémáknak is létezik megfelelő elméleti dimenziója. Napjaink egyik legbosszantóbb kérdése: Mikor szűnik meg egy fordítás fordítás lenni? Az egyik válasz a következő lehet: ha nem merül fel bizalmi kérdés az eredeti szöveggel kapcsolatban. Amint azt fentebb megjegyeztük, ha a recepció egyszerűen a szöveg esztétikájával foglalkozik, akkor a szöveg nem szükségszerűen válik fordítássá. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a történész elutasítaná, hogy megvizsgáljon minden mást a fordításokon kívül. Az Enzináról szóló beszámolóinkban például rendkívül fontos, hogy a görög nyelv tudósa volt, és tudósként végzett munkájával tett szert a bizalomra. De éppen azért érdemel helyet a fordítástörténelemben, mert fordítóként kereste a bizalmat.

A bizalomról szóló kérdések segíthetnek periodizációs kérdésekben és a földrajzi lehatárolásban is. Wakabayashi például a periodizációra vonatkozó irányelveket keres.²⁵ A bizalomalapú fordítástörténelem számára az egyetlen útmutató, amelyre valóban szükség van, az magában a kérdésekben rejlik: kérdezel, találsz, majd tovább kérdezel, és a tudás tárgya nő a folyamat során, belenő a saját tér-időbeli dimenzióiba.²⁶ E tekintetben sok közös található a bizalomalapú történelemben és a cselekvő-hálózat elméletben (ANT): kövesd a kapcsolatokat, bárhová is visznek; és egyáltalán nincs szükség a nemzetek földrajzi határainak tiszteletben tartására vagy a kronológia mesterséges számaira.

A kérdések maguk is összekapcsolhatják a mikrót és a makrót, a történelmet a történészszel, valamint a fordítástörténelmet és a társterületek tudósait.

De ne bízz bennem: csak tedd fel a kérdéseket, és nézd, merre vezetnek!

Fordította: HUNYADI ZSOLT

²⁵ Wakabayashi, Judy: *Time Matters: Conceptual and Methodological Considerations in Translation Timescapes*. Chronotopos, vol. 1. (2019) no. 1. 31.

²⁶ Pym, Anthony: *Method in Translation History*. Manchester, 1998.